

KIRIM TATAR TÜRKÇESİNDE KULLANILAN “-keç” ZARF FİİL EKİ VE BU EKİN TARİHİ SEYRİ ÜZERİNE

Hülya SAVRAN*

Özet

İlk örnekleri, Orta Türkçe döneminde Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde görülen ‘-GAÇ’ zarf fiil ekinin, Eski Türkiye Türkçesinde kayda değer örneği, Dede Korkut Kitabı’nın Dresden nüshasında geçer. Batı Türkçesini temsil eden bu sahada, Eski Türkiye Türkçesinin sonu ile Osmanlıca’nın başlarında Azeri sahasında görülen bu ek, çok kısa bir süre sonra burada kullanımdan düşer.

Günümüzde Tatar, Başkurt, Özbek, Yeni Uygur ve Karagas Türkçelerinde kullanılan bu ek, Güney bölümünün (yalı boyu) Oğuz grubuna dâhil olmasına rağmen, tarihî bakımdan Kıpçak grubundan gelişen ve yazı dilinde de bu grubun özelliklerini taşıyan Kırım Tatar Türkçesinde de görülür. Ama diğer lehçelerin aksine ek, bu Türkçede yalnızca ‘e-keç’ şekliyle, cevher fiile getirilir ve ‘iken’ anlamıyla kullanılır.

Anahtar sözcükler: ‘-GAÇ’ zarf fiil eki, Orta Türkçe, Oğuz grubu, Kıpçak grubu, Kırım Tatar Türkçesi.

Kırım Tatar Türkçesinde ‘-keç’ şekliyle kullanılan zarf fiil eki, ilk olarak Orta Türkçe Döneminde kullanılmaya başlanan ‘-GAÇ’ ekidir. Günümüzde de bazı Kıpçak ve Doğu grubu lehçelerinde kullanılmaya devam etmektedir.

* Yrd. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde görülmeyen ‘-GAç’ zarf fiil ekinin ilk örnekleri, Harezmi Türkçesinde görülür ve bir eylemin bir başka eylem tarafından takip edildiğini göstermek için kullanılır: “*Ya’kûb köñlekni köziğe sürtgeç közleri açıldı (106r 1)*” (Ata 1997: 148) ‘Yakup gömleği gözüne sürünce gözleri açıldı.’. “*yir öpgüç aydı (HŞ 11v:15)* ‘yeri öptükten hemen sonra dedi’” (Akalin 1988: 198), “*kalgac, sürtgeç*” (Toparlı 1992: 44) ‘kalinca, sürtünce’.

Harezmi Türkçesindeki kullanımı ile aynı paralellikte, Çağatay Türkçesinde de devam eden ek, hem normal fiillere hem de cevher fiile gelmiştir: “*ol bu sözni eşitkeç oldı hamûş (SS 49:128)* ‘o, bu sözü işitince sustu’” (Eckmann 2003: 107). “*hecring karanggusida giriftâr egeç köngül, könglüm évini pür-şerer étting ‘aceb ‘aceb (G Div.104b:6)* ‘gönlüm, (senin) ayrılığının karanlığında esir iken, gönül evimi ateşlerle doldurdun’” (Eckmann 2003: 131).

J. Eckmann’ın ‘öncelik gerundiumu’ diye adlandırdığı bu zarf fiil, bazen Farsça ‘tâ ki’ bağlama edatıyla ya da ‘zaman’ kelimesiyle kullanılmıştır: “*tâ ki ol meydin köngül câmuda bolgac cilveger çehre-i maksûd mahv olğay hemol de mâ’adâ (Küll.R423b:3)* ‘o şarap (aşk) yüzünden, maksudum (yani, Allah’ın) yüzü, gönül kadehinde görüldüğünde, ondan başka her şey, o ân mahvolur’” (Eckmann 2003: 107). “*uş bu munâcâtını kılğac zaman Rûlûmin yitti(H47:1)* ‘bu münacaatı kılınca, Cebrail yetişti (geldi, göründü)’” (Akalin 1988: 236).

Kıpçak Türkçesinde de görülen ek, yine hem normal fiillere hem de cevher fiile gelmiştir: “*biy yütışkâç men yütıştüm (Q)* ‘bey gelince, ben geldim’” (Akalin 1988: 119). Cevher fiille kullanıldığında ‘iken’ anlamı verir: “*ol oğlan igec (89, 3)* ‘o oğlan iken’, *kiter igec (88, 5)* ‘gider iken’” (Karamanlıoğlu 1989: LXXVIII).

Kıpçak Türkçesinde ekin ‘-GAş’lı şekli de vardır: “*bi algas (TZ65b9)*” (Karamanlıoğlu 1994: 145) ‘almayınca’. “*bi yetişkes yetiştim (KK21)*” (Karamanlıoğlu 1994: 146) ‘yetişmeyince yetiştim’.

Kodeks Kumanikus’ta da görülen ek, daha çok cevher fiille kullanılmış ve ‘-(y)IncA, iken, hâlde, rağmen, her ne kadar’ anlamlarına gelmiştir: “*kötürdi kız, kız egeç emanuelni (151,12)* ‘kız kız olmasına rağmen Emanuel’i götürdü’; *anlar egeç (130,1,14)* ‘anlayınca’; *inanmağanlar örtli tamuh(ka) tüşürger (e-)geç, manğanlar algac menü uçmakñıñ tinçiñe yana kaytgay (159,5d.)* ‘inanmayanları alev alev yanan cehenneme atarken, inananları alıp (alınca) ebedi cennet huzuruna geri dönecektir.’” (Akalin 1988: 97).

Ekin, Eski Türkiye Türkçesi ve Erken Azeri Türkçesi dönemlerinde kullanımı, diğer Orta Türkçe dönemleri ile karşılaştırıldığında, daha sınırlı kalmıştır. Bu sahada kayda değer en önemli kullanımı, ‘Dede Korkut Kitabı’nda görülür. Yalnızca ‘di-’ fiiliyle kullanılan ek, Azeri ağız özellikleri taşıyan Dresden nüshasında yer alır. Buna karşılık Vatikan nüshasında ‘diyicek’

şekli vardır. Her iki şekil de ‘(y)Inca’ anlamında kullanılır: digec (D 19,13) – diyicek (V 11,3); digec (D 72,13) – diyicek (V 24,1).(Ergin 1989).

Osmanlıcanın başları diyebileceğimiz dönemde eke, özellikle şiirlerinde Azeri ağız özellikleri taşıyan 16. yüzyıl şairi Fuzulî’de rastlamak mümkündür. “Değildim ben sana mâ’ül sen ettin aklımı zâ’ül / Bana ta’n eyleyen gâfil seni görgeç utanmazmı” (Akyüz 1990) ‘Ben sana düşkün değildim; ama sen aklımı aldın. Beni kınayan gafil, seni görünce (beni kınadığından dolayı) utanmaz mı?’.

16. yüzyıla ait olan bir başka eser ‘Mir’âtü’l-Memâlik’te de bu ek kullanılır. Fakat ek, Çağatayca manzume ve mektuplar bölümünde geçer: “Kâtibî boldı, işitkeç anı agyar helâk (65 a,5)” (Kiremit 1999) ‘Kâtibi, yabancılar onu işitince helâk oldu.’.

Budurumagöre, Eski Türkiye Türkçesinin sonu ile Osmanlıcanın başlarında Azeri sahasında görülen ve tamamıyla ‘(y)IcAk ve -(y)Inca’ anlamlarıyla kullanılan ek, Osmanlı sahasında kullanılmamış, buna karşılık Azeri sahasında da belirli fiillere getirilerek sonradan tümüyle kullanımdan düşmüştür. (Ergin 2000: 346). Ekin, Eski Türkiye Türkçesindeki ve Osmanlıcanın başlarındaki kullanımını ancak Azeri Türkçesi ile açıklayabiliriz. Orta Türkçe döneminde Doğu ve Kuzey Türkçelerinde görülen ek, Batı Türkçesinde, Batı Türkçesi olmakla birlikte aynı zamanda Çağatay Türkçesiyle de etkileşimde bulunan Azeri Türkçesinde görülmektedir.

Günümüzde bu ekin asıl kullanımına, yukarıda değindiğimiz Orta Türkçe Dönemi Türkçelerinin bugünkü uzantısı diyebileceğimiz Doğu Türkçesi grubunda yer alan Özbek, Yeni Uygur; Kıpçak grubunda yer alan Tatar, Başkurt ve Güney Sibiry grubunda yer alan Karagas Türkçesinde rastlıyoruz.

F. Zeynalov bu eki verirken, ekin, Tatar ve Özbek Türkçesi için karakteristik bir özellik olduğunu belirtir (Zeynalov 1993: 392).

Ek Özbek Türkçesinde ‘-(y)Inca’ ve ‘-Ir / -mAz’ anlamlarıyla kullanılır: “müktebgü kirgäc ‘mektebe girince’, xâtni oqup bolgäc ätämügü qayturdım ‘mektubu okur okumaz babama verdim’” (Buran 2001: 124).

Yeni Uygur Türkçesinde ek, fiile, asıl fiildeki hareketin yapılma esnasında yapılan ve genellikle onun sebebi olan hareketi ifade anlamı katar: “kızını kütkeç heligäc yamacçılık kıldı ‘kızını beklerken, şimdiye kadar yamacılık yaptı’; yer yüzige işiki keñ ecilgäc ‘yer yüzüne kapısı açılınca’” (Öztürk 1994: 108).

Ek bazen bağlayıcı olarak da kullanılır: “algac keldim (élip keldim) ‘alıp geldim, getirdim’; okuğac oltur ‘okuyadır’” (Öztürk 1994: 108).

Ekin genişletilmiş şekli de kullanılır: “yazğaçqa ‘yazdığı için’” (Buran 2001: 156).

Yeni Uygur Türkleri içinde yer alan Sarı Uygurlarda ek, ‘-gaş’ şekliyle kullanılır: “**ulgas** *yaparak*” (Bozkurt 1992: 292).

Tatar Türkçesinde de ek, ‘-(y)Inca’ ve ‘-DıktAn sonra’ anlamlarıyla kullanılmıştır: “**kilgeç** *‘gelince’*; **kaytkaç** *‘dönünce’*” (Buran 2001: 186); “**bargaç, torgaç, işkingaç**” (Öner 1998: 233) ‘varınca, durunca, sürtününce’. Olumsuzluk eki üzerine geldiği zaman ‘-mAdAn’ anlamına da gelmiştir: “**yazmagaç** *‘yazmadan’*” (Tuna 1987-1988: 12).

Kıpçak grubunun bir başka temsilcisi Başkurt Türkçesinde de ek, ‘-GAs’ şekliyle ve ‘-(y)Inca’ anlamıyla kullanılmıştır: “**algas** *‘alınca’*; **itküs** *‘edinince’*” (Kültür Bakanlığı 1991: 1046).

Güney Sibirya halklarından Karagaslarda ek, ‘-gAş’tır. (Bozkurt 1992: 408).

Kırım Tatar Türkçesinde ise ek, yalnızca cevher fiil üzerine gelir ve ‘iken’ anlamıyla kullanılır: “**şay der ekeç** (66, 8) *‘böyle der iken’*; **toplayım der ekeç** (66, 17) *‘topluyorum der iken’*” (Savran 2003: 99).

Sonuç olarak, Kırım Tatar Türkleri her ne kadar Oğuz, Nogay ve Kıpçaklardan oluşmuş olsa da, ‘Kıpçak Türkçesi’ne dayalı gelişmiş bir lehçeye sahiptirler. Lehçelerinde hem Oğuz hem Kıpçak Türkçesinin özellikleri vardır ama yazı dilinde Kıpçak Türkçesi özellikleri ağır basar. Bu durum, diğer Oğuz Grubu lehçelerinde görülmeyen ‘-GAÇ’ zarf fiil ekinin, Kırım Tatar Türkçesinde görülme nedenini de açıklamaktadır. ‘-GAÇ’ zarf fiil ekini kullanan, yukarıda belirttiğimiz günümüz Türk lehçelerinden ayrı olarak Kırım Tatar Türkçesinde bu ek, yalnızca cevher fiili üzerine gelmekte ve **e-ken** zarf fiiliyle birlikte ‘iken’ anlamında kullanılmaktadır.

Orta Türkçe Döneminde Çağatay Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve Kodeks Kumanikus’ta, aslında Kıpçak Türkçesinin genel bir özelliği olarak iki ünlü arasında kalan ‘k’nin ötümlüleşip ‘g’ olması nedeniyle, **e-geç** şekline karşılık, Kırım Tatar Türkçesinde, diğer kelimelerde bu şartlarda ötümlüleşme olduğu hâlde [**ettiki** >> **ettiği** *‘ettiği’*; **sasıkı** > **sasığı** *‘kokusu’*] (Savran 2003: 23)], cevher fiilin ve bu zarf fiilin kullanımını diğerlerinden ayırmak için ısrarla **e-keç** şekli tercih edilmiştir.

Kaynakça

- Ahmet Buran ve Ercan Alkaya (2001), *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Ankara: Akçağ yayınları.
- Akalın, Mehmet (1988), *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Ata, Aysu (1997), *Nâsırü'd-dîn Bin Burhânü'd-dîn Rabğüzî Kıssaşü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I*, Ankara: TDK yayınları.
- Bozkurt, Fuat (1992), *Türklerin Dili*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Eckmann, Janos (Çeviren: Günay Karaağaç) (2003), *Çağatayca El Kitabı*, Ankara: Akçağ yayınları.
- Ergin, Muharrem (1963), *Dede Korkut Kitabı II İndeks-Gramer*, Ankara: TDK yayınları.
- Ergin, Muharrem (1989), *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara: TDK yayınları.
- Ergin, Muharrem (2000), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak basım/yayım/ tanıtım.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1989), *Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi'l-Türki)*, Ankara: TDK yayınları.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK yayınları.
- Kenan Akyüz ve diğerleri (eds) (1990), *Fuzûlî Divanı*, Ankara: Akçağ yayınları.
- Kiremit, Mehmet (1999), *Seydi Ali Reis Mir'âtü'l-Memâlik*, Ankara: TDK yayınları.
- Kültür Bakanlığı (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları.
- Öner, Mustafa (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara TDK yayınları.
- Öztürk, Rıdvan (1994), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara TDK yayınları.
- Savran, Hülya (2003): *Kırım Tatar Türkçesi Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük*, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi yayınları.
- Toparlı, Recep (1992), *Harezmi Türkçesi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi yayınları.

Tuna, Osman Nedim (1987-1988), *Yaşayan Türk Lehçeleri (Ders Notları)*,
Malatya: İnönü Üniversitesi yayınları.

Zeynalov, Ferhat (Çeviren: Yusuf Gedikli) (1993), *Türk Lehçelerinin
Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, İstanbul: Cem Yayınevi.